

Luit van der Tuuk
INDICULUS

Heidense en bijgelovige
rituelen uit de
vroege middeleeuwen

Inleiding

Wat is de betekenis van hutten die eigenlijk heiligdommen zijn en van dierenhersen, houten handen en voeten, hoorns en slakken, lappen stof en koeienmest, Maria en gevlochten banden? En wat te denken van de mysterieuze begrippen *dadsisas*, *nimidias*, *nodfyr* en *vince luna*?

Deze bonte verzameling van raadselachtige uitdrukkingen is terug te vinden in de opsomming die bekendstaat als *Indiculus superstitionum et paganiarum*, in het Nederlands: Kleine lijst van bijgelovige en heidense gebruiken. In deze intrigerende lijst uit de achtste eeuw zijn dertig gebruiken opgenomen die door de geestelijkheid als heidens beschouwd werden. Wat is de achtergrond van deze occulte opsomming en hoe moeten we al die merkwaardige en in onze ogen soms bizarre zaken duiden? Hoe passen die in de spirituele wereld van de vroege middeleeuwen?

Om een antwoord te vinden op deze vragen gaan we op zoek naar andere teksten die we in verband kunnen brengen met deze lijst, die we in dit boek kortweg *Indiculus* zullen noemen. Aan de hand van deze opsomming proberen we inzicht te verkrijgen in het spirituele leven in de vroege middeleeuwen. Daarbij wordt geen volledigheid nagestreefd, zoals ook de genoemde lijst geen compleet overzicht is van alle denkbare religieuze en magische facetten. Dit boek is dan ook geen overzichtswerk, maar eerder een verkenning van de vroegmiddeleeuwse spirituele wereld in Noordwest-Europa aan de hand van een bloemlezing van uiteenlopende gebruiken met de *Indiculus* als leidraad.

De vroegmiddeleeuwse pennenvruchten van de schrijvende geestelijkheid staan niet bekend om hun uitbundige hoeveelheid gegevens als het om het wel en wee van het gewone volk gaat, maar hun occulte bezigheden hebben juist weer wel de pennen van veel monniken in beweging gebracht. Die bijzondere interesse heeft zelfs geresulteerd in een veelheid aan overgeleverde gebruiken.

Anders dan bij de geïnstitutionaliseerde kaders van doctrines als het christendom, vertonen de rituelen en mythologische verhalen van het volk een grote verscheidenheid die verschilt per plaats en tijdvak. Zelfs als we ons in ruimte en tijd beperken, is het ondoenlijk ordening te scheppen in de uiteenlopende en vaak weinig samenhangende aspecten die met spiritualiteit te maken hebben. Dat doen we dan ook niet.

Er zijn in de loop der tijd meerdere overzichtswerken geschreven waarin getracht werd alles te classificeren wat de menselijke geest op het terrein van geloof en magie heeft voortgebracht. De IJslander Snorri Sturluson probeerde al in de dertiende eeuw de overtuiging van zijn heidense voorouders in een synthese te vatten, alsof hij een uitgewerkt religieus bouwwerk als het christendom beschreef.

Vooraf in de negentiende eeuw waren overzichten van als heidens beschouwde gebruiken populair, maar het is riskant die te raadplegen, omdat daarin nogal eens moeilijk te duiden middeleeuwse tradities zijn gekoppeld aan volksgebruiken die pas in de afgelopen eeuwen in verhalen zijn opgedoken. Veel van de beschreven associaties, zo niet de meeste, zijn nogal speculatief en vertroebelen slechts ons beeld als er geen oudere bronnen zijn die op een vroegmiddeleeuwse traditie wijzen.

Religieuze en magische rituelen

Vroege middeleeuwers moesten zich staande houden in een voor hen vaak vijandige omgeving, overgeleverd aan de elementen en de perikelen van de natuur. Ze moesten zich verloren hebben gevoeld in de mysterieuze oneindigheid met onverklaarbare natuurverschijnselen die hen omgaf en zullen gezocht hebben naar troost en geborgenheid. Ze vonden daarbij tekens die leken te getuigen van een andere, voor hen onzichtbare wereld. Hun zoektocht leidde tot een spirituele le-

venshouding, waarbij zij in hun onzekere bestaan houvast vonden bij een eigen geconstrueerde werkelijkheid. Gevaren werden met rituelen tenietgedaan en alles wat angst of ontzag inboezemde werd vergoddelijkt. Zo'n spirituele beleving waarin een hogere macht centraal staat, wordt gewoonlijk met het begrip religie en ook wel met geloof aangeduid. Strikt genomen kunnen beide begrippen niet met elkaar vereenzelvigd worden. Iemand kan gelovig zijn zonder deel uit te maken van een religieuze gemeenschap, maar in de vroege middeleeuwen was het ondenkbaar dat iemand geen deel uitmaakte van zo'n groep.

Religie is vanouds met de samenleving verweven, zoals de samenleving van religie doortrokken is. Die wisselwerking tussen religie en samenleving is een normaal cultureel verschijnsel dat wordt gekenmerkt door een gemeenschappelijke levensstijl, door een gedeelde code. Religie was dan ook de spil van het sociale leven, waarbij de cultuur bepaalde wat als heilig werd gezien en welke rituelen er werden uitgevoerd.

In de vroege middeleeuwen droegen deze rituelen in belangrijke mate bij aan een collectieve religieuze ervaring. De christelijke leer die we in de brieven van Paulus terugvinden sluit niet erg aan bij die collectiviteit, omdat daarin het individu voorop wordt gesteld. De christelijke god manifesteert zich in ieder mens en het individu wordt een leven na dit leven voorgespiegeld. Het is niet waarschijnlijk dat de vroegmiddeleeuwse mens – gekerstend of niet – die overtuiging van het belijden van een persoonlijke overtuiging deelde.

Het geloof in het bovennatuurlijke kwam niet alleen tot uiting in religie, maar ook in magie die erop gericht was bovennatuurlijke krachten te beïnvloeden en via die krachten de leefomgeving en de gebeurtenissen die daarin plaatsvinden. Magie werd vaak bedreven door specialisten die over de nodige occulte kennis beschikten en in de gemeenschap een zekere status genoten. Door dat gewicht en hun charisma wisten ze hun omgeving ervan te overtuigen dat ze tot magische beïnvloeding in staat waren. Deze magiërs voerden rituelen uit die op traditie gebaseerd waren en de religieuze gewoonten van het volk weerspiegelden. Met die rituelen probeerden zij goede krachten te bevorderen of juist kwade krachten te weren.

Slangenbezweerder op een beeldsteen uit Smiss (Gotland, Zweden) uit de vijfde of zesde eeuw.

Religie en magie zijn verwante begrippen die nauw met elkaar verbonden zijn. De scheidslijn is vaag en daarom vaak lastig te trekken. In de vroege middeleeuwen werd dat onderscheid al helemaal niet onderkend.

Dwaze heidenen

Religie was een bindmiddel voor sociale groepen en tegelijkertijd een bron van onverdraagzaamheid jegens buitenstaanders die een andere levensbeschouwing aanhingen. Die intolerantie is herkenbaar in de teksten die schrijvende monniken en andere geestelijken nagelaten hebben. Zij bestempelden aanhangers van een andere religie dan het

christendom als dwaze heidenen. Een Frankische kroniekschrijver kwalificeerde de nog niet gekerstende Saksen als *paganissimus*, heidenen in de overtreffende trap. Erger kan bijna niet.¹

Een heiden was oorspronkelijk letterlijk een bewoner van de heide, maar dan in de oude betekenis van een (onbebouwd) veld. Zo'n persoon wordt tegenwoordig ook wel als een heikneuter beschimpt, als iemand van het platteland in de negatieve zin van maatschappelijk achterlijk. Zo kunnen we ook het Latijnse begrip *paganus* opvatten, waarmee de Romeinen een bewoner van het platteland aanduidden. Daar woonden in de ogen van laat-Romeinse stedelingen onderontwikkelde mensen die achterliepen op de urbane vooruitgang. Een aspect van de conservatieve levenswijze van *pagani* was dat ze in de late Romeinse keizertijd, in tegenstelling tot de stadsbewoners, nog niet waren overgegaan tot het christelijke geloof. Vandaar dat de betekenis van *paganus* evolueerde van 'plattelander' naar 'ongelovige' in christelijke zin.

Lange tijd hadden de Romeinen, net als de Grieken, gewoonweg geen woord voor mensen die een andere religie aanhingen. Een dergelijk begrip was ook onbekend bij de niet-gekerstende Europese bevolking. Alleen de Ieren gebruikten in het Gaelic het leenwoord *págánach*.

Als geestelijken het begrip 'heidendom' gebruikten, dan doelden ze vooral op het andere, het 'foute', niet christelijke geloof van het volk. De afkeurende wijze waarop kerkelijke autoriteiten heidense praktijken eeuwenlang afschilderden, heeft zijn uitwerking niet gemist. Nog altijd proberen sommigen het begrip 'heidens' vanwege de in hun oren pejoratieve klank te vermijden en vervangen dat door 'voorchristelijk', waarmee ze – misschien onbedoeld – het christendom als religieus uitgangspunt kiezen.

In dit boek wordt het begrip 'heidens' gebruikt in de betekenis van volksgeloof, maar dan zonder de ongunstige connotatie die de clerus eraan gaf, ongeveer in de betekenis van het neutrale woord *heiðni* dat we in laatmiddeleeuwse IJslandse teksten tegenkomen als een begrip voor voorouderlijke religie. Hetzelfde geldt voor het woord 'afgod', dat hier niet de connotatie van valse god heeft, maar in de neutrale betekenis van godheid wordt gebruikt.

Naast heidense gebruiken kennen we ook bijgelovige praktijken die geen godsdienstige achtergrond hebben, maar beschouwd worden als irrationele gebruiken rond het onverklaarbare. Althans, ze zijn irrationeel in de ogen van degenen die het begrip ‘bijgeloof’ hanteren. Volgens bisschop Atto van Vercelli verleidt de duivel de machtigen tot roof, de ontwikkelden tot bedrog en het domme volk tot bijgeloof.²

Bijgeloof is een subjectief en heel rekbaar begrip en dat maakt het onderscheid tussen heidendom en bijgeloof arbitrair. Voegmiddleeuwse auteurs lieten beide begrippen nogal eens in elkaar overlopen. Illustratief is wat dat betreft de verbindende uitdrukking ‘het bijgeloof van het heidendom’ die de geestelijke Willibald in zijn levensbeschrijving van Bonifatius gebruikte om aan te geven waar het volk naar streefde.³

Nadat de bevolking gekerstend was, werden de nog aanwezige heidense relictten bestempeld als ‘bijgeloof’, als ‘superstitie’ van het Latijnse *superstitio*, dat niets anders dan ‘overlevering’ betekent. Toch zagen sommigen in het ‘super’ (boven) van *superstitio* het bovenmati-

In een initiaal van de letter C van het laatmiddeleeuwse handschrift *Omne Bonum* doet een astroloog voorspellingen die door de duivel worden ingefluisterd.

ge, het te veel toegevoegde. Het geloof hechten aan voortekens werd bijvoorbeeld aangemerkt als *superstitio observationum* (bijgelovige waarneming).

Kerkelijke auteurs bestempelden heidense praktijken na de kerstening als dom bijgeloof, als volksgeloof dat niet gebaseerd was op het 'ware geloof'. Op den duur veranderde bijgeloof van een fout geloof in een gemarginaliseerd geloof dat door de geestelijkheid als strijdig met de algemeen aanvaarde godsdienst werd geacht. Bijgeloof werd steeds meer beschouwd als een geloof dat buiten de traditionele geloofsopvattingen viel, ook al hoefde het daarmee nog niet als een verkeerd geloof bestempeld te worden. Vanaf de negentiende eeuw werd door sommigen hetzelfde, ooit als dwaas beschouwde bijgeloof zelfs als scherpzinnige oude volkswijsheid aangemerkt.

Von Fürstenberg en Holstenius

In de *Indiculus* zijn uiteenlopende praktijken en rituelen opgesomd die, ondanks de kerstening, gangbaar waren bij een deel van de christelijke bevolking in het Frankische Rijk. Directe aanwijzingen voor de aard, de afkomst en het auteurschap van deze lijst zijn schaars. Indirecte gegevens zijn onzeker en veel onderzoek is niet onbetwist. Daardoor blijft veel van de achtergrond van de *Indiculus* in nevelen gehuld. Dat ondoorgrondelijke aspect is lastig, maar heeft ook een zekere charme en prikkelt om op zoek te gaan naar informatie over deze mysterieuze verzameling gebruiken.⁴

Er bestond niet zoiets als een puur en homogeen christendom. Het geloof werd daarentegen sterk door lokale omstandigheden en niet in de laatste plaats door volkse gewoonten beïnvloed. De *Indiculus* beslaat een breed scala aan volksgebruiken die we kunnen opvatten als heidense gewoonten onder een gekerstende bevolking die 'nog niet gesterkt is door het geloof', zoals Willibald het in de achtste eeuw formuleerde.⁵ De lijst zou daarmee goed van pas komen bij geestelijken die de bevolking moesten zuiveren van volgens hen dubieuze heidense gewoonten.

Op het eerste gezicht lijkt er geen logica te zitten in de volgorde of de samenhang van de opgesomde praktijken. Toch zit er bij nadere

beschouwing wel enige systematiek in. De eerste zes gebruiken handelen over heiligschennis, de rest kunnen we ruwweg groeperen rond de thema's cultus en heiligdom, beschermende objecten en elementen, toverspreuken en bezweringen, en ten slotte rituelen.

Net als de zoektocht naar de betekenis van deze vaak raadselachtige lijst is de ontdekking van het verzamelhandschrift waarin de *Indiculus* is opgenomen en de uitgave ervan een verhaal op zich.

Ferdinand Freiherr von Fürstenberg, de latere bisschop en landsheer van Paderborn, ontdekte deze codex, dit tot een boek gebonden handschrift met kerkrechtelijke teksten, halverwege de zeventiende eeuw in de bibliotheek van het Vaticaan.⁶

De hooggeschoolde en veelzijdige Ferdinand von Fürstenberg verkeerde in intellectuele kringen in plaatsen als Keulen en Münster. In

Portret van Ferdinand Freiherr von Fürstenberg. Kopergravure uit 1672.

de laatstgenoemde stad kwam hij in contact met de pauselijke nuntius Fabio Chigi, de latere paus Alexander VII. Deze trad in 1648 op als bemiddelaar tijdens de onderhandelingen die zouden leiden tot de Vrede van Westfalen, die een eind maakte aan zowel de Dertigjarige als de Tachtigjarige Oorlog. De mannen raakten bevriend en Chigi nodigde Von Fürstenberg vier jaar later uit naar Rome te komen. Daar voelde de Duitse gast zich tussen de vele geleerden als een vis in het water. Hij kwam er in contact met de bibliothecaris van het Vaticaan Lucas Holste, of Holstenius, zoals hij zichzelf in zijn publicaties noemde. Zijn interesse voor de middeleeuwse geschiedenis van Westfalen bracht hem ertoe handschriften uit de bibliotheek te bestuderen en enkele ervan in druk te laten verschijnen. Daaronder was een door Holstenius verzorgde verzameling wetsartikelen die Karel de Grote uitvaardigde in het net door de Franken veroverde Saksische gebied.⁷

Portret van Lucas Holstenius. Mezzotint uit 1740.

LVCAS HOLSTENIVS,
*Protonotarius Apostolicus, Canonius Lateranensis,
 Vaticanae Bibliothecae Custos.*
 nat. 1596. den. d. 2. Febr. 1661.

J. T. Haid sculpsit.

Achter in die uitgave is behalve de tekst van een doopgeloofte, waarmee bekeerde heidenen hun overtuiging afzweerden en het christelijke geloof aannamen, de lijst met heidense gebruiken opgenomen die hij uit het handschrift uit het Vaticaan had overgenomen. In 1672 werden de teksten in Amsterdam uitgegeven onder de naam *Monumenta Paderbornensia*.

De titel *Indiculus superstitionum et paganiarum* is niet in het originele handschrift terug te vinden, maar is er door Lucas Holstenius aan toegevoegd. Deze titel werd door de gezaghebbende Duitse historicus Georg Heinrich Pertz in 1835 overgenomen in een door hem uitgegeven verzameling van Frankisch recht. In 1883 nam Alfred Boretius de lijst inclusief de titel van zijn collega Pertz over en voegde een nummering toe aan de reeks gebruiken.⁸ Sindsdien wordt de lijst gewoonlijk met de toegevoegde titel en nummering geciteerd. Daarmee wordt de suggestie gewekt dat deze als inhoudsopgave heeft gediend van een tekst die niet is overgeleverd.

De tekst van de *Indiculus* geeft op zich nauwelijks nadere informatie en aan de hand van alleen maar de inhoud is deze lastig chronologisch en geografisch te plaatsen. Toch kunnen we daarover meer te weten komen door de codex uit het Vaticaan als geheel te beschouwen en de *Indiculus* tekstueel te vergelijken met andere bronnen. Want verschillende van de opgesomde gebruiken komen we ook in andere vroegmiddeleeuwse geschriften tegen, waardoor we soms wat meer context hebben.

Daarbij moeten we er wel voor beducht zijn dat de aangehaalde gebruiken in tijd en plaats sterk van die van de *Indiculus* kunnen afwijken. Veel ervan gaan terug op vroegere geschriften, zoals dat van de Gallische theoloog Caesarius van Arles uit de zesde eeuw die op zijn beurt beïnvloed was door geestelijken uit de late Romeinse keizertijd. Bovendien werden vroegere teksten vaak niet letterlijk overgeschreven, maar konden ze zijn aangepast aan de doelstellingen van de schrijver of diens opdrachtgever.

Bonifatius

De verzameling teksten in het handschrift uit het Vaticaan heeft een thematische opzet. Het centrale thema is pastorale zorg, waarbij be-

strijding van voor de kerk afkeurenswaardige heidense en bijgelovige gebruiken en richtlijnen voor bisschoppen een belangrijke rol spelen. De meeste teksten bevatten dan ook leefregels voor priesters en bisschoppen, hoe zij hun kudde moeten leiden en vooral hoe zij die op het juiste pad moeten houden.

Het handschrift is voor een groot deel gevuld met vroege kerkelijke bepalingen die aan het begin van de zesde eeuw door de monnik Dionysius Exiguus bijeen waren gebracht. Verder zijn er ook latere bepalingen in te vinden, waaronder de besluiten van het Germaanse concilie dat in 742 werd gehouden onder voorzitterschap van Bonifatius († 754). ‘Concilie’ is een wat weidse naam voor een kerkvergadering waar maar zeven bisschoppen aan deelnamen. De Frankische hofmeier Karloman liet hun besluiten vastleggen als verordeningen om verschillende heidense gebruiken te verbieden:⁹

Wij hebben overeenkomstig de canonieke regels besloten dat iedere bisschop met de hulp van de graaf, die de kerk tot steun dient, er in zijn kerkdistrict op toeziet dat het volk Gods zich niet inlaat met heidense gebruiken, maar smeerlapperijen van het heidendom afkeurt en verwerpt, zoals heiligschennis bij de doden, waarzeggers of lotsbeschikkers, amuletten, bezweringen, toverspreuken of offers die domme mensen in de buurt van kerken tot misnoegen van de heilige martelaren en belijders, God en zijn heiligen als heidens ritueel uitoefenen, godslasterlijke vuren die niet fyr genoemd worden, alles, wat dan ook, waaraan heidenen zijn gehecht wordt verboden.

(Artikel 5 uit de bepalingen van het Germaanse concilie)¹⁰

De bepalingen van het Germaanse concilie worden in het handschrift meteen gevolgd door het verslag van een concilie dat het jaar daarop was gehouden in de koninklijke palts *Villa Listinas*, bij het huidige Estinnes-au-Val in de Belgische provincie Henegouwen.¹¹ Dit concilie werd gehouden om de kerkhervormingen die Bonifatius in het oostelijke deel van het Frankische Rijk tijdens het Germaanse concilie had doorgevoerd ook in het westelijke deel te introduceren. In de conciliebesluiten van Estinnes wordt kortweg verwezen naar het voorgaande Germaanse concilie, zonder dat er op details wordt ingegaan.

Luit van der Tuuk (1954) is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa. Eerder verscheen van hem onder andere *Katla* en *Vikingen*. Met zijn boek *De eerste Gouden Eeuw* won hij de W.A. van Es-prijs.

Slakken, grafheuvels, cultusplaatsen, *draugar* en *vince luna*

Een vroege middeleeuwer zal zich vast overrompeld hebben gevoeld door alle onverklaarbare natuurverschijnselen die in zijn of haar wereld gebeurden, een gevoel dat niet geheel onbekend is voor de moderne mens. Om angsten en onzekerheden te sussen ging men op zoek naar bovennatuurlijke verklaringen en houvast. Het geloof in het bovennatuurlijke uitte zich niet alleen in religie, maar ook in magie. Hier kwamen allerlei gebruiken en voorwerpen bij kijken die we vandaag de dag merkwaardig of zelfs onbegrijpelijk of stuitend vinden.

Aan de hand van de *Indiculus superstitionum et paganiarum* (Kleine lijst van bijgelovige en heidense gebruiken) uit de achtste eeuw verkenkt Luit van der Tuuk de vroegmiddeleeuwse spirituele wereld van Noordwest-Europa. Hij doet dit door de *Indiculus* in verband te brengen met andere teksten uit die tijd. Voorwerpen, gebouwen, locaties, offers, rituelen, gebeden en meer komen aan bod.

WWW.OMNIBOEK.NL

NUK 684

9 789401 918848 >

••••• – NRC over *Vikingen*